

ENVER PAŞA'YA SUNULAN ÖNEMLİ BİR RAPOR VE BUNUN IŞIĞINDA BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ

I. Dünya Savaşı'nda meydana gelen ilginç faaliyetlerden biri de esir alınan askerlerin kendilerini cepheye sevk eden güçler aleyhine bilinçlendirilip yönlendirilmeleri için yapılan çalışmalardır. Bu faaliyetlerin hem İtilaf Devletleri ve hem de İttifak Devletleri tarafından yapıldığına dair belgeler vardır. Bu yolda Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu grup tarafından yapılan faaliyetlere ışık tutan bir rapor, Halim Sabit¹ Bey tarafından Enver Paşa'ya sunulmuştur.

Harbiye Nezareti tarafından Almanya ve Avusturya'daki Müslüman esirleri ziyaret edip vaz u nasihatte bulunmak üzere görevlendirilen Halim Sabit, İstanbul'daki Alman elçiliğinin kılavuz olarak yanına verdiği Arapça ve Fransızca bilir bir Alman konsolos ile birlikte Berlin'e ulaşmıştır². Bu konsolosun refakatiyle burada görmesi gerekenleri ziyaret eden Halim Sabit'in gözlemleri ve buna dayalı değerlendirmeleri son derece önemlidir.

1. Halim Sabit Şibay (1883-1946), aslen Kazan'lıdır. 18 yaşında İstanbul'a gelmiştir. 1910 yılında Darülfünun İlahiyat Şubesi'nden mezun olmuştur. 12 Şubat 1914- 30 Ekim 1918 tarihleri arasında İttihat ve Terakki'nin malî desteğiyle, daha çok modernist-İslamcı ve Türkçü-İslamcı şeklinde nitelendirilen *İslam Mecmuası*'nı çıkarmıştır. Bu dergide yayınlamış olduğu makalelerinde dinle milliyet arasında bir ayrım yapmayı Türk milletinin tarihî ve kültürel gerçekleri açısından yanlış bulmuş ve bunun tartışılmasını bile gereksiz görmüştür. Uzun dinî tahsili sayesinde, İslamiyet ve özellikle İslam tarihi ve fıkıhı üzerine derin vukuf kazanan, II. Meşrutiyetten sonraki yıllarda hutbelerin Türkçe okunmasını ilk teklif edenler arasında yer alan Halim Sabit'in çeşitli yazılarında dinî sorunların meşihata, hukukî ve ilmî olanların da Adliye ve Maarif nezaretlerine bırakılmasını istemesi modernist-İslamcı olarak tanınmasına ve muhafazakâr-İslamcı çevreler tarafından bazen ağır bir biçimde eleştirilmesine yol açmıştır. Bkz. Ali BİRİNCİ-Tüba ÇAVDAR, "Halim Sabit Şibay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, 1997, s.336-337.

2. ATASE Arşivi, K:1846, D:83, F:1. (Bundan sonra arşiv adı verilmeyecektir. K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist anlamında kullanılmıştır.)

O'nun belirttiğine göre, ziyaret ettiği dairelerin temsilcileri olan kişiler sorunun Türkiye tarafından dikkate alınmasından memnun görünüp Müslüman esirlere konuk gözüyle baktıklarını söylemişlerdir. Burada ilginç olan bir nokta da Müslüman esirlerin aydınlatılmasına başlamak ve hatta bütün Şark işleriyle uğraşp özellikle Müslüman kavimleri Almanlara tanıtmak ve İslam âleminde birlik ve uyanış sağlanmasına doğru yürümek üzere bir idarenin kurulmuş olduğunun Halim Sabit'e haber verilmesidir. Kılavuzunun refakatiyle "*Şark Idaresi*" olarak anılan bu kurumu ziyaret eden Halim Sabit, bu idarenin" ibtida öte ve beri Şark işleriyle meşgul *Baron Oppenheim* denilen zengin bir bankerin marifetiyle" kurulmuş olduğunu belirtmektedir. Şüphesiz Halim Sabit'in hakkında kendisine söylenenleri naklettiği *Şark Idaresi*; pek çok örnekleriyle bilindiği üzere emperyalizmin keşif kolu olan oryantalistlerin istihdam ve işbirliğiyle yürütülen, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde benzerleri olan kurumlardan farklı değildir. Bu idare başlıca şu şubelerden oluşuyordu:

1. Şimal Müslümanları Şubesi
2. Kafkas Müslümanları Şubesi
3. Arap Müslümanları Şubesi
4. Hind Şubesi
5. Türk Şubesi
6. Fars Şubesi

Bu şubelerin hepsinde ilgili kavimlerin dilleriyle konuşan ve yazan kâtipler de vardı. Ancak Halim Sabit'e göre, bunlar güzel seçilmediklerinden istenilen hizmeti göremiyorlardı. Bu şubeler tarafından Şimal Türkçesiyle, Farsça, Arapça, Hindce, Rusça gibi dillerde "*El Cihad*" adıyla gayri mevku gazeteler yayınlanıyordu³. Bu gazetelere konulacak makaleler önce Almanca olarak yazılıp sonra çeşitli Müslüman lisanlarına çevriliyordu. Gerek yazarlardaki eksiklikten gerekse çevirideki yetersizlikten dolayı esirler tarafından okunacak nesnelerin anlaşılmaz bir hale geldiğini, bu gazetelerin taş baskı olmasının da okunaksızlığı artırdığını ve bu ciheti yetkililere söylediğini belirten Halim Sabit; Almanların isteği üzerine, orada bulunduğu sürece Şimal Türkçesiyle "*Cihad, Hicret, Vahdet-i Milliye, Hicretin Tarikleri*" ve sair hususlara ilişkin yirmi üç makale yazmıştır. Böylece Şimal Türkçesiyle çıkan *El Cihad*, diğer katkılarla birlikte makaleleri bakımından az çok yoluna girmiştir.

3. K:1846, D:83, F:1/1.

Halim Sabit'in kâtiplerin yetersiz olduklarına ilişkin görüşü, oryantalist kafasıyla Almanca yazılıp daha sonra kendisinin ana dili olan Şimal Türkçesine çevrilerek yayınlanmış olan yazıların gerek söylem ve gerekse dil ve anlatım bakımından eğretiliğiyle ilgili olsa gerektir. Çünkü böyle bir yargıya varabilmenin tek yolu evvelce belirttiği şekilde yazılmış olan makaleleri incelemektir. Aksi takdirde böyle bir yargıya varabilmesi mümkün olamazdı. Bu nedenle O'nun tercümanların yetersizliği konusundaki eleştirel görüşünü Şimal Türkçesine çeviri yapanlarla sınırlamak ihtiyatlı ve yerinde bir değerlendirme olur. Çünkü yazılanları gözden geçirmek için Hindce, Farsça değil de kendi ana dilinde yapılan yayını incelemiş olması hem aklın hem de ifadelerinin bir gereğidir⁴. O'nun yazarlardaki eksiklikle ilgili ifadesi ise kendi formasyonuna uygun ve *El Cihad* adına yaraşan bir içerik ve söylemi varışından önceki neşriyata yansımaysının bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

Gazeteleri okunaksızlaştıran taş baskı ise teknik nedenlerden kaynaklanmıştır. Çünkü Berlin'de (o dönemde kullanılan) Türkçe harfler ile dizgi yapacak kişiler bulunmadığı ve Avusturya'dan temin edilenlerden işi sürdüreni de iyi olmadığı için başka çare kalmamıştır. Bu nedenle Almanlar dizgi yapmak üzere Türkiye'den birkaç genç mürettip istemişlerdir.

Alman Hariciye Nezareti'ne bağlı Şark işleriyle uğraşan dışişleri görevlileri ve meşhur oryantalistlerin bir danışma kurulu etkinliği çerçevesinde gerektikçe bir araya geldiklerini ve bunların hemen hepsinin "*İslam Politikası*" izleyen kişilerden oluştuğunu yaptığı görüşmelere dayanarak belirten Halim Sabit'in; "burada bizimkilerden bazıları olsa gerek Türkiye'deki milli cereyanları *İslam Politikası*'na muhalif gibi göstermişler ve hatta ikna eder gibi olmuşlardır" demesi ve bu konuyu idarenin müdürü *Sabinker* ve idare azasından meşhur oryantalist *Hartman* ile uzun uzadıya konuştuğunu, Türk milliyetperverlerince *İslam Politikası*'nın neden ibaret olacağını açıkladığını ve onların da "bu cihetin içtimalarında dahi refikleriyle müzakere edileceğini" söylediklerini belirtmesi -dönemin koşullarını, Jöntürk karşıtı propagandaların içerik ve söylemini iyi

4. Hind Uhuvvet-i İslam Cemiyeti kurucusu olan Muhammed Abdülcebbar Hayri, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Umur-ı Şarkîye Müdürü Ali Başhamba'nın isteği üzerine Berlin'e yapmış olduğu son seyahate ilişkin olarak 26 Haziran 1331(9 Temmuz 1915) tarihinde İstanbul'da sunduğu raporda "The Oriental Bureau in Berlin publishes newspapers for the prisonmen. Newspapers called *Al Jihad* are published for The Arabs and The Tartars. But for The Indians no *Al Jihad* ... only a paper *Hindustan*." ifadesiyle *Şark İdaresi* tarafından Hindlilere yönelik olarak, Araplar ve Tatarlar için olduğu gibi *El Cihad* adıyla değil de *Hindustan* adıyla neşriyat yapılmasını eleştirmiştir. Bu en azından o anda Hindliler için yapılan yayının *El Cihad* adıyla olmadığına işaret etmekle bizim ihtiyatlı yaklaşımımızın yerindeliğini desteklemektedir. (K:35, D:1403, F:11/7)

bilmeyenleri şaşırabilecek ancak varlığına şüphe olmayan- önemli bir sorunu ortaya koymaktadır. Hatta Almanların, bu konuda makaleler yazılacak olursa çeviri yoluyla Alman gazetelerinde yayınlattırılacağını bildirmeleri de sorunun büyüklüğünü kanıtlar. Halim Sabit'in beyanıyla muhatapları "*İslam Mecmuası*"nın bu gibi işlerle meşgul olduğunu anladıklarından bu dergideki makaleleri Almancaya tercüme ettirerek yayınlayacaklarını söylemişlerdir. Türkiye'deki milli cereyanlarla *İslam Politikası*'nın nasıl bağdaştırılacağını Almanlara anlatmak -Katolik Avusturya, Ortodoks Bulgaristan ve Protestan Almanya ile Türkiye'nin bir arada olduğunu vurgulayan *Cihad-ı Ekber* karşıtı propaganda yapılırken- Almanların İslamcılığını(!) Müslüman esirlere anlatmaktan daha zor olmasa gerekti. Fakat sorunların değinilenlerden ibaret olduğu söylenemezdi. Çünkü Halim Sabit'in Türklük, Alman kamuoyu ve *Şark Idaresi* ile ilgili bilgi, görüş ve değerlendirmeleri görevinin önünde başka sorunlar da olduğunu göstermektedir:

"Almanya'da ve bilhassa Şark işleri ile meşgul olanlar arasında Türkleri tanımak arzusu pek kuvvetlidir. Fakat Almanların şimdiye kadar Türkler hakkında ve Türkler arasındaki ilmi ve millî cereyanlar hakkında malûmatları pek azdır. Türkleri; Fahiş, Mısırlı, Cezayirli Müslümanlarla aynı seviye-i içtimaiyede addedenleri de yok değildir. İşte bu cihetten Almanya efkâr-ı umumiyesi tenvire muhtaçtır. Aynı zamanda bu maksat kolaylıkla da hâsıl olabilir. Türkler tarafından yazılan her türlü makale için Alman gazetelerinde yer bulunacağını *Şark Idaresi* vaad ediyor.

Bu *Şark Idaresi*'nin savaş zamanlarına mahsus olmayıp daimi olacağı da söyleniyor. Bu idare doğrudan doğruya *İttihad-ı İslamcı*dır. Ve bu maksada göre teşkil edilmiştir. Bu ciheti açıktan açığa söylüyorlar. Fakat bunu, bu işi kendi elleriyle kendi kuvvetleriyle yapmak istemiyorlar. Bundaki maksatları hakkıyla anlayamıyor. Olabilir ki Almanlar Şarkta İngilizlerin yerine kaim olmak istiyorlar. Onun için o idarenin faaliyetinden haberdar olan hükümetimiz için faydalı olsa gerek.⁵"

Belki de Halim Sabit'in karşılaştığı sorunların en büyüğü, Almanya'daki Türk asıllı esirlerle yüz yüze görüşememiş olmasıdır. Bunun nedeni ise, bu dönemi inceleyenlerin cepheler dışındaki ölüm sebepleri arasında çok sık rastlayabilecekleri, kolay bulaşan ve hızlı yayılan ölümcül bir hastalıktır:

"Asıl sebab-i azimetimiz olan üsera ile temas meselesine gelince ... Bu vazife tamamiyle ve arzu ettiğimiz vechile ifa olunamadı. Rus ordusunda lekeli humma bulunduğundan İslam esirleri de bundan kurtulamamışlardır. Müslümanlar Rus esirlerinden tefrik edilmiş iseler de yine bu hastalık aralarından çıkmamış ve muhtelif fasılalar ile aralarında hastalıklar vukua gelmiştir. İşte bunun için Türk esirleri de karantina altına alınmışlardır.

5. K:1846, D:83, F:1/2.

Ben Berlin'e erişmeden bir iki hafta mukaddem karantina kaldırılmış ise de birkaç gün sonra tekrar yedi neferde birden hastalık alaimi görülmesiyle tekrar altı haftalık bir karantina vazına lüzum görülmüştür. İşte bizim Berlin'e vurudumuz şu tarihe tesadüf etti. Bundan dolayı Şimal Müslüman esirleriyle görüşmek kabil olmadı. Söyleyecek sözleri ancak makale suretinde yazarak *El Cihad* ceridesine verdim.⁶

Bununla birlikte Cezayirli, Tunuslu ve sair Müslüman esirler arasında bulaşıcı hastalık bulunmadığından Berlin yakınında *Wünsdorf* denilen yerde muntazam barakalarda bulunan binlerce Arap askeri ziyaret edebilen Halim Sabit, gördükleri ve duydukları karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü esir Arapların az çok ileri gelenlerinde iyiden iyiye Fransız dostu bulunduğunu ve bunların okuyup yazmaktan mahrum pek çok ümmileri Fransız askerî hizmetine sevk ettiklerini söyleyen Halim Sabit, bu askerler hakkında savaşa katılmadan evvel veyahut her nasılsa sonradan fena telkinlere maruz kalmış olacaklar ki, Türkler hakkındaki fikirleri de pek iyi değil beyanını tanık olduğu bir diyalogla desteklemektedir. Bu konuşma Arapça bilen bir Alman subayı ile Esir askerlerin alay beylerinden orta yaşlı bir Arap arasında cereyan etmiştir:

_ Peki Fransızlara yardımı siyaseten lüzumlu buldunuz, acaba Hazret-i Halifeye yardım etmek de dinen mecburi değil miydi?

_ Evet Hazret-i Halifeye yardım etmeli idik. Fakat bu mümkün olamadı. Jöntürklerin dinsiz halleri buna mani oldu. Ahali Jöntürk hükûmetine inanmıyor.

Bu sözleri sarf eden alay beyinin de içinde bulunduğu beylerin barındıkları dairenin dolaplarına bakan Halim Sabit'in gördüğü, açılıp da okunmamış *El Cihad* gazetesi nüshaları ve açık saçık resimler olmuştur. Alman subayı, bu kitap ve resimlerin savaşa girmeden evvel Fransız kumandan tarafından anılan beylere hediye edilmiş olduğunu söyleyince " görülüyor ki, Fransızlar bizim Arap kardeşlerimizi pek ince damarlarından yakalamış, onları hissiyat-ı şehvetperestaneleri vasıtasıyla dalalete sevk etmeyi düşünmüşlerdir⁷" kanısına varan Halim Sabit, diğer taraftan her türlü yolla iki kardeşin arasına nifak sokulduğu görüşünü de belirtmiştir. Almanların bu Arap esirlerle ilgilenmekle görevlendirdikleri kişiler ise, "meslek ve meşrepleri" Halim Sabit tarafından tam olarak anlaşılamayan, Beyrut Sultanisi Fransızca muallimi Muhammed Salih ile Beyrut Polis Mektebi muallimlerinden Muhammed Sadık'tır

6. K:1846, D:83, F:1/3.

7. K:1846, D:83, F:1/4.

Avusturya'da ise Osmanlı Elçisi Hüseyin Hilmi Paşa ve Ataşemiliter Binbaşı Sadık Bey'le görüşerek Almanya'dakinin benzeri uygulamaların burada da yapılabilmesi için girişimde bulunulmasını dileyerek olur alınırsa bunun İstanbul'a bildirilmesini istirham eden Halim Sabit raporunda şu görüşlerini de dile getirmiştir:

"...her halde Avusturyahıların da kendiliklerinden ve gerek Almanların ricasıyla İslam esirlere karşı olan muameleleri iyiliğe doğru gidiyor demektir. Hele Avusturya'daki İslam esirleri de bir yere toplanırsa kendileriyle temas da kolaylaşmış olur. Fakat rehber olmak, doğru yolu göstermek için başlarında daimi olarak birer zatın bulunması lazımdır. Hatta mümkün ise ya İstanbul'da yahut doğrudan doğruya Avusturya'nın kendisinde Şimal Türkçesiyle risaleler neşredilirse elbette faydalı olurdu. Ve bu risalelerden Almanya'daki esirlere de gönderilirdi. Şimal Türk esirlerinin yarısından ziyadesi okuyup yazdıkları gibi kalan tarafı da gazetelerdeki makaleleri dinleyip anlayabilecek seviyededirler. Bu esirler ile temasta bulunan Alman memurları da bu ciheti anlamışlardır. Almanya'da on bin, Avusturya'da dokuz bin kadar Şimal Türk bulunmaktadır. Bu miktar temadiye artıyor da. Şu hale göre bunların gözlerini açıp fikirlerini tenvir edecek risaleler neşri faydalı olur ümidindeyim."⁸

Halim Sabit Bey'in İstanbul'a döndükten sonra 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915) tarihinde⁹ sunduğu bu rapor, Türk ve diğer Müslüman esirlerin yer aldıkları kamplarda o ana kadar yapılan ve ileride yapılması tasarlanan faaliyetler kadar karşılaşılan ve ileride de karşılaşılabilecek güçlüklerle ve bunların nedenlerine, ayrıca Almanların İslamcılığı ve bundan muratları konusuna ışık tutmaktadır. Raporda dikkat çeken önemli bir konu da din ve milliyetin ne kadar ve nasıl bağdaştırılabileceği sorununun varlığı ve düşman propagandasını yürütenlerin "*Cihad-ı Ekber*" ilanına mukabil "Jöntürklerin dinsizliği" söylemini geliştirdikleridir. Bu söylemin anlık ve ayrık bir tespit olmayıp genel bir nitelik taşıdığı, Jöntürk karşıtı propagandalarda Panislamist söylemin etkisini kırmak için çok ustaca bir yol izlenerek Padişah-Halifeyi hedef almayan, İttihatçıların Almanların aleti olduğunu vurgulayan bir yol izlendiği bilinmektedir.

Halim Sabit Bey Türkiye'deki milli cereyanların Panislamizme halel getirmeyeceğini Almanlara açıklamak için muhtemelen eklektik bir yaklaşımı tercih ederek oldukça da yorulmuş olmalıdır. Çünkü tersine bir yaklaşımın o günkü koşullarda Türkler açısından hiç de yararlı olmayacağı açıktır. Bu nedenle Halim Sabit ve İttihatçıların İttihad-ı İslamı ısrarla vurgulamaları pratikte Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ve düşmanlarının çöküşünü gerektirecek

8. K:1846, D:83, F:1/5.

9. K:1846, D:83, F:1/6.

bir söylem olmasındandır. Ancak burada asıl dikkat edilmesi gereken bir nokta da bu konunun Almanlar tarafından açılması ve önemsenmesidir. Bunun nedenini "*The Holy War, Made in Germany* (Alman malı Cihad)" vurgusuyla devam eden karşı propagandanın daha da etkili olmasını önlemek amacına bağlamak mümkündür. Ayrıca Almanların Türkiye'deki milli cereyanların kuvvetlenmesinden bekleyecekleri bir şey olmadığı da açıktır. Hatta savaşın sonlarına doğru Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olan Kafkasya'daki Türk ilerleyişini kendi emperyal çıkarları açısından kaygıyla karşıladıkları bellidir.

Panislamizm, sömürgelerinde yaşayan Müslüman halkın çokluğundan dolayı İngiltere açısından savaştan önceki çeyrek asırda üzerinde önemle durulan bir tehlike olmuştur. Belki de bu nedenle Panislamist propagandanın etkilerini olabilecek en az zararlar atlatmaları açısından *İngiliz İntelijensiyası*'nın karşı propaganda ve eylemleri başarılı olmuş ve hatta Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in isyan etmesini sağlayarak baskın çıkmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında yediği darbelerle Osmanlı Devleti tarihe karışırken öz yurdunu Milli Mücadele ile kurtaran Türk ulusu için Osmanlı yapısıyla birlikte *Panislamizm* de tarihe karışmıştır:

Atatürk, aklın ve gerçeğin ışığıyla ulusal birlik için ulusal kimlik ve ulusal kültür yolunu çizmiştir. O'nun vurguladığı ulusal kimlik; Türkiye'nin geleceğini kurmaya yönelik, dine saygılı fakat dine dayalı devlet düzenini, din ve mezhep ayrımcılığını reddeden, tarihin ve yaşanan coğrafyanın getirdikleriyle barışık ve Türk ulusunu yakınlarıyla birlikte büyük ve geniş bir aile olarak gören, kendisini ayrı saymayan ayırmayan, yurttaşlık bilincini geliştirmeye çalışan, akılcı ve gerçekçi bir milliyetçiliktir. Bu milliyetçiliğin abideleştiği an ise *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*'ün onuncu yıl nutkunu bitirirken tüm kalbiyle "**Ne Mutlu Türküm Diyene!**" dediği zamandır.